

Damien Janos (ed.). *Ideas in Motion in Baghdad and Beyond: Philosophical and Theological Exchanges between Christians and Muslims in the Third/Ninth and Fourth/Tenth Centuries*. Leiden: Brill, 2015. ix+ 479 sayfa. ISBN: 9789004306028.

David Thomas*

Tercüme: Elif Tokay**

750 ila 1100 yılları arasında İslâm dünyasının büyük şehirlerinde büyüyüp gelişen toplum, Perikles Atina'sı ve Augustus Roma'sı ile yarışacak düzeyde, o zamana kadar gelmiş geçmiş öncülerinin kültürel ve entelektüel açıdan en ileri seviyede ve gelişmiş olanlarından biri kabul edilebilir. Müslüman Arapların yedinci yüzyıldan itibaren hakimiyetlerini genişlettikleri dünya, İslâmî terminoloji ve inanç sistemi zemininde büyük ölçüde görünürlüğüne devam ettirmiş olan Bizans ve bir dereceye kadar da Sâsânî imparatorluklarına ait siyasi temeller ve altyapı çerçevesinde pek çok yönüyle değişmeden varlığını sürdürdü. Fikri açıdan Müslümanlar bu dönemde düşünme biçimlerini ve düşünce konularının çoğunu, ekseriyetle Farisi, Yahudi ve en belirgin şekilde Hristiyan unsurlardan alan öğrenciler konumundaydılar. Bu unsurlar çoğu kez devlet kademesinde yüksek mevkiler (nadiren yönetici konumunda olsalar da) işgal etmiş olup, İslâm toplumdaki zimmi statülerini çekinmeden göz ardı edebildiklerine dair açık işaretler dahi bulunmaktadır.

Kur'an ve Peygamber hadislerinin kadim düşünce kaynaklarıyla yarıştığı bu dünyada, eski ile yeni arasında ortaya çıkan gerilimler çeşitli tepkiler üretti. Peygamberin ve vahyin otoritesine dayanmayan her şeyden uzak duran Müslümanlar, hakkında açık bir işaretin olmadığı konular hakkında tartışmaya girmeyi genellikle reddettiler. Kur'an'ı, araştırmalarının dayanağı yapan diğerleri ise kutsal metinlerinde kullanabilecekleri hermenötik araçları sağlayan Yunan filozoflarının yöntemlere sahip ve bakış açıları yardımıyla yeni ile eski olanın uyum içinde kullanılabilceği yolları aradılar. Ancak diğerleri eski öğretiye o derece tutunmuşlardı ki, gayri İslami yöntemleri olmakla suçlandılar ve de irtidat suçlamasına karşı kendilerini savunmak zorunda bırakıldılar. Bunun yanında,

* Prof. Dr., Birmingham Üniversitesi, Teoloji ve Din Bölümü.

** Öğr. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

doktrinlerini kadim dünyaya ait felsefelerle harmanlamaya devam eden ve bazen bu çabalarını, düşüncelerini anladıklarından emin olmadıkları Müslümanlar ile gayrimüslimlerin toplumda çok ileri gitmelerine engel olan hukuki çerçeveleri geliştirerek kimi zaman bunları uygulayan Müslüman otoritelere açıklayan Hristiyanlar da vardı. Bütün bunlar, erken dönem emperyal İslâm dünyasının sosyal, dinî ve entelektüel karışımını yorumlama karşısında karmaşık bir meydan okumayı ortaya koymaktadır.

Erken İslâm döneminde Irak'taki topluluğun oluşumuna dair temel noktalar oldukça iyi bilinmektedir. Daha az bilinen şey ise, önde gelen âimlere ve onların takipçilerine güç veren entelektüel enerjisi oluşturan unsurlar ve farklı görüşten ilim adamlarının etkileşim içerisinde olmalarını sağlayan yollardır. Geç antik çağ dünyasına ait gelenekler ile erken İslâm dönemi arasındaki boşluk, çoğu kez derin bir yarık olarak görülmüştür ki, hem İslâm'ın ilk yüzyıllarına ait belgelere dayanan delillerin yokluğu hem de beşinci ve altıncı yüzyıllardaki Yunan ve Süryani düşünce gelenekleri ile Kur'an'ın himayesi altında gelişen İslâmi/Arapça disiplinler arasındaki akademik ve linguistik uçurum, bu yarığı aşmaya dönük çabanın önünde engel teşkil etmektedir.

Bu sebeple, İslâm öncesi Doğu Akdeniz dünyasındaki öğretilerin İslâm coğrafyasına nasıl aktarıldığına ve bunların etkilerine ilişkin sorulara hasredilmiş elimizdeki kitap değerli bir çalışmadır. Başlığına rağmen kitap esasen, daha çok Hristiyan Arap düşünce dünyasında Yunan felsefesine ait unsurlar ve bu unsurların gelişmekte olan İslâm felsefi düşünce disiplini üzerindeki etkisi hakkındadır. Teolojik nitelikli tartışmalara ve Müslüman kelâm uzmanlarına yapılan atıflara rağmen, bu kitapta aslında erken dönem Abbâsî dünyasındaki felsefi akımlar ele alınmaktadır. Kitap, Hristiyan ve Müslüman entelektüellerin, felsefi düşünceleri eşit bir düzlemde nasıl içtenlikle benimseyerek paylaştıklarını, Müslümanların hangi yolla çoğu kez fikirleri üreten değil de üretilen fikirlerin alıcıları olduklarını ve de bilgi arayışında vahyin ne şekilde insan zihninden çok daha az bir role sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum bölümlerin neden nispeten dar sınırlar çerçevesinde kaleme alındığını açıklayabilir. Bu kitap başlangıç seviyesindekiler için hazırlanmamıştır, çünkü metinlerin ve bu metinlerdeki terimlerin ve kavramların, derinlikli bir şekilde incelenmesi yoluyla, dışarıda olup bitenlere çok az değinmek suretiyle, erken dönem İslâm dünyasına ait düşünce geleneklerinin hususi bir alanında cereyan eden iç içe geçişi göstermeye çalışmaktadır. Ortaya koyduğu bulgular daha geniş bir entelektüel, sosyal ve kültürel bağlam içerisine oturtulmayı gerektirmek ve dahi hak etmekle birlikte, kitap Müslüman ve gayrimüslim düşünürler arasındaki bilgi ve etki bağlantılarının kurulmasına yardımcı olmaktadır.

Kitap kısa bir giriş, konunun kapsamının bir göstergesi olarak “Süryani ve Arap Hristiyan felsefesi ve Bağdat ekolü” üzerine yapılmış çalışmalara dair bir bibliyografya ile on bir makaleden oluşmaktadır. Makaleler, İslâmî dönemin ilk yıllarına ait entelektüel faaliyetlerden İbn Sînâ’nın onuncu yüzyıldaki öncülerine kadar süren –İbn Rüşd ve sonrasına dair birkaç referans ile birlikte– süreci kronolojik olarak takip etmektedir. Kitap temelde onuncu yüzyılda Bağdat’ın felsefe ortamında gerçekleşen alışverişe odaklanmakta olup, merkezine metinleri ve metinler arası ilişkileri almaktadır.

İlk dönemi kapsayan bölümler, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Bağdat’ta bulunan Hristiyan filozofları, bu düşünürlerin Aristotelesçiliğin çok belirgin formlarını İslâm dünyasına aktarımlarını, felsefenin yaygın biçimlerinin taşınmasında Mısırlı keşişlerin rolü ve Arapça yazan erken dönem Hristiyan kelâmcıların yazılarında yer alan akıl (*reason*) terimine dair farklılaşan algılar hakkında yazılmış makaleleri içermektedir. Yazarlar, sık sık hipotezlere başvurmakta ve daha ileri araştırmaların gerekliliğine değinmekte, böylece –Aristoteles metafiziğinin (*theology of Aristotle*) arka planına ve Plotinus’un etkileyici uyarlamasına değinen makalenin temel bir teması olduğu üzere– hem dokuzuncu yüzyıl ve öncesinden elimize ulaşan bilgilerin bölük pörçük olduğuna, hem de bu verilerden hareketle geç antik çağdan İslâm dönemine uzanan bağlantıları ve etkileri dikkate alan sistematik çalışmaların görece eksikliğine işaret etmektedirler.

Bu bölümleri, aralarında Nestûrî tercüman ve filozof Yahyâ b. Adî’nin özellikle ön plana çıktığı onuncu yüzyılın önde gelen felsefi figürleri ile bu düşünürlerin karşılaştıkları ve kendi aralarında gündeme getirdikleri problemler hakkında yazılmış altı makale takip etmektedir. Bütün bu çalışmalar, düşüncenin İslâm dünyası ile önceki dönemler arasındaki sürekliliğini göstermektedir. Kitapta, kelâmcılar ile onların kendi aralarındaki ve filozoflarla olan farklılıklarına değinilmekte birlikte, çalışmada ortaya konan tartışmaların ve fikirlerin, hızlı bir şekilde cereyan eden politik ve sosyal değişimin daha geniş çerçevesiyle nasıl ilişkili olduğuna dair çok az işaret yer almaktadır.

Bu özellik, felsefi ilgilere sahip hususi okuyucu kitlesine hitap ettiği açık olan mezkur kitabın tamamına yansımış durumdadır. Bu nedenle, Mu‘tezilî önderler Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf, İbrahim en-Nazzâm ve daha az bilinen Ebû’l-Hüseyin el-Basrî gibi özgün âlimlerden, ya kendileri ile ilgili tanıtıcı bilgi verilmeden ya da çok az verilerek söz edilmektedir. Muhtemelen pek çok okuyucu, Ebû Nasr el-Fârâbî gibi büyük bir şahıs hakkında bir şeyler biliyordur, ancak daha az bilinen önemli kişiler söz konusu olduğunda daha fazla bilgi verilmesinden memnun olacaktır. Aynı şekilde, makalelerin çoğunda, bir alanın ancak uzmanlaşma neticesinde bilinebilecek

terimlerinin, açıklama ya da izah olmaksızın kullanıldığı görülmektedir. Bunlar, ekseriyetle belirli metinlerden elde edilen belirli konular hakkında, ortaya çıktıkları bağlamdan ziyade, metinlerin sadece kendilerine yöneltilmiş bir ilgi neticesinde ortaya konmuş titiz çalışmalardır.

Bu yaklaşımın nedenini anlamak mümkündür, çünkü bu döneme ait kelâmi ve felsefi Arapça eserler, yazıldıkları yer ve zaman hakkında çok nadiren detay vermekte olup, çoğu kez yazarın adını dahi atlamaktadır. Ancak, bunlar doğal olarak belirli bir zamanda ve yerde yazılmıştı ve okuyuculara muhtevaları ve ortaya çıktıkları şartlar arasında bağlantılar kurma noktasında meydan okumaktadır. Örneğin, onuncu yüzyıl Bağdat filozoflarının eserlerinde ele alınan konuların, çağdaşları olan Müslüman kelâmcıların kitaplarındaki meselelerle nasıl bir ilgisi bulunmaktadır? Kitapta, bu konuyla ilgili az, hatta çok az şey söylenmiş, Eş'arî Ebû Bekr el-Bâkılânî ve Mu'tezilî Abdülcebbâr el-Hemedânî gibi kelâm üstatlarından hiç bahsedilmemiştir. "Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki felsefi ve teolojik alışveriş" alt başlıklı bir kitapta burada incelenen felsefi meseleler ile bunlara paralel olarak geliştirilen teolojik argümanları mukayese etmek uygun ve öğretici olurdu. Herhangi bir aktarım söz konusu muydu, terimler müştereken kullanılıyor muydu ve taraflar arasında neden bu denli açık bir nefret söz konusu olmuştu?

Kitapta bir araya getirilen makaleler çok katmanlı imkânlar sunmakta olup, bunlardan Ortaçağ felsefesi uzmanları umumiyetle istifade edecektir. Kelâm geleneği ya da dinler arası ilişkiler alanında araştırma yapanlar, makalelerin içerdiği değeri bulabilmek için daha sıkı çalışmak durumunda olup, aynı metinlerin barındırdıkları düşünceleri, tartışıldıkları dönemlerin daha geniş tarihleri ile irtibatlandırma vazifesi geleceğe kalmaktadır. Bu makaleler, İslam öncesi geçmişin entelektüel dünyasından gelen süreklilik bağlarının, bunları sekteye uğratma ya da zinciri kırma ihtimalleri bulunan muhtemel bütün siyasi ve dinî değişikliklere rağmen, sağlam ve kopmadan inkâr edilemez bir şekilde devam ettiğini açıkça göstermektedir.